

BUGÁR ISTVÁN

**A TEOLÓGIA KEZDETEI – A JÁNOSI TRADÍCIÓBAN: A MELITÓN- ÉS A HIPPOLÜTOSZ-
DOSSZIÉ C. DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI**

I. A doktori műben tárgyalt kérdéskörök tudománytörténeti előzményei és a doktori mű célkitűzései

A szisztematikus teológia születésében az apologéták (különösen Jusztin mártír, valamint Antiokhiai Theophilosz) és az alexandriaiak szerepe evidens, és immár magyar szakirodalommal is rendelkezik.¹ Disszertációmban ezzel szemben egy olyan szálát követek, mely lényegesen kevesebb figyelmet kapott: ez az ázsiaiak vagy jánosinak (johannitának) nevezett kereszténységen² át húzódik. Az „ázsiai” terminust nem használom olyan tág értelemben, mint M. Simonetti,³ hanem kizárólag olyan szerzőkre alkalmazom, akik valamilyen formában közvetlenül kötődnek Kis-Ázsiához és a jánosi kereszténységhez. Céloom nem a jánosi szövegkorpusz korai használatának nyomon követése volt, mely nemrég egy önálló monográfia tárgyát képezte,⁴ hanem az, hogy feltérképezzem az Istenről való beszéd (*God-talk*⁵) különböző útjait, perspektíváit, motivációit és kontextusait, s e térképen láthatóvá tegyem a sajátos ázsiai arculatot adó (jórészt implicit) teológiai metodológiát, illetve metateológiát.

E célból két kiemelkedő szerző, Szardeiszi Melitón és Hippolüosz irodalmi termésére koncentráltam. Irenaeus, aki nagyrészt maga is e tradíció részese, egyrészt sokkal több figyelmet kapott a nemzetközi kutatásban (és itthon is felkerülőben van a kutatások horizontjára). A Nietzsche neo-kelsziánus kereszténység-kritikája,⁶ illetve a legközelebbi barátjának, a patrisztika-kutató F. Overbecknek,⁷ majd v. Harnacknak⁸ teológiai revizionizmusa nyomán kibontakozó kortárs teológia szívesen keresett mintákat vagy ismert

¹ SOMOS Róbert, *Alexandriai teológia* (Catena monográfiák 1, Budapest: Paulus Hungarus – Kairosz, 2001); PERENDY László, *Antiokhiai katekézis a II. század végén*, (Litteratura Patristica, Budapest: Jel, 2012).

² A terminus jelentésének kérdéséről a legkorábbi időszakra vonatkozólag ld. Harold W. ATTRIDGE, "Johannine Christianity" in Margaret M. Mitchell –Frances M. Young –K. Scott Bowie, (eds.), *Cambridge History of Christianity 1: Origins to Constantine* (Cambridge: Cambridge University Press 2006) 125–143. Melitón vonatkozásában ld. pl. Alistair STEWART-SYKES, *The Lamb's High Feast: Melito, Peri Pascha, and the Quartodeciman Paschal Liturgy at Sardis* (Leiden: Brill, 1998) 29.

³ Manlio SIMONETTI, „Millenarismo in Oriente da Origene a Metodio” in: *Corona gratiarum: miscellanea patristica, historica et liturgica Eligio Dekkers O.S.B. XII lustra complenti oblata* (Brugge: Sint Pietersabdij, 1975) I 37–53; *id.*, *Studi sulla cristologia del II e III secolo* (Studia Ephemeridis Augustinianum 44, Roma: Institutum Patristicum, 1993) 112; 121–2; 131; 305; 332–7; *id.*, s.v. „Asiatic culture” in *EEC*. Vö. még Dimitrij BUMAZHNOV, *Der Mensch als Gottes Bild im christlichen Ägypten* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 34, Tübingen: Mohr Siebeck, 2006) 11–4.

⁴ Charles E. HILL, *The Johannine Corpus in the Early Church* (Oxford: UP, 2004)

⁵ John MACQUARRIE, *God Talk: Examination of the Language and Logic of Theology* (New York: Harper & Row, 1970) 11

⁶ Fr. NIETZSCHE, *Jenseits von Gut und Böse* (Leipzig, 1886) v.

⁷ Franz OVERBECK, *Über die Christlichkeit unserer heutigen Theologie* (Leipzig, 1873; repr. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963) kül. 27–31.

⁸ Ld. pl. Adolf v. HARNACK, *A kereszténység lényege* [*Das Wesen des Christentums* 1900] ford. Szathmáry Lajos (Budapest: Osiris, 2000) 125–6; 129; 133.

magára Irenaeusban. Annál is inkább, mert úgy látták, hogy a kortárs filozófiai, szellemi horizonton az irenaeusi dialektus dialógusképesebb diskurzus, mint az órigenészi, különösen az ágostoni. Ékesen illusztrálja ezt teológiai víziójának újrafelfedezése a XX. század második felében a korszak talán legnagyobb hatású vallásfilozófusa, John Hick (1922–2012) által.⁹ Másrészt Irenaeus sokkal erőteljesebben gyökerezik az apologéták tradíciójában, mint a jánosi hagyomány általam kiválasztott reprezentánsai. Kutatásaim során tehát csupán annyiban irányult rá a figyelmem, amennyiben ő jelenti az összekötő láncszemet az általam vizsgált két kulcsszerző közt.

Irenaeusnál jóval kevesebb figyelmet kapott gondolkodóként a mostohább szöveghagyománnyal rendelkező, de ritka kvalitásokkal bíró – ahogy a neves klasszika-filológus G. Zuntz jellemezte, „több regiszterben is megszólalni tudó”¹⁰ – Szardeiszi Melitón, aki az alább lakmusz-papírként idézett képmás-értelmezés kérdésében (is) Irenaeus előfutára (3.2. fejezet). Az Irenaeus-követő és kis-ázsiai gyökerű Hippolütosz mellett részben ezt a hagyományt viszi tovább az Irenaeus mellett legismertebb és legjobban kutatott Tertullianus is, ám lévén a maga nemében egyedülálló, különönc gondolkodó, ő sem lehetett a jelen kutatásnak közvetlen tárgya. Ezzel szemben figyelmem kiterjedt mindazon szerzőkre, akik a Melitón-, illetve Hippolütosz-dossziéba belekerültek. Ez utóbbi terminust P. Nautinnek¹¹ a hagiográfiától örökölt¹² fogalmát kitágítva használom mindazon írásokra és töredékekre, melyeket akár ókori (vagy „középkori”), akár modern szerzők joggal vagy jogtalanul Melitónnal, illetve Hippolütossal hoztak kapcsolatba. Figyelembe veszem továbbá koruk teológiai arénájának olyan alakjait, mint Theodotosz, Noétosz, Apellész, Baszileidész. E szerzők, illetve iskoláik szintén fontosnak bizonyultak, nem csak mint Hippolütosz ellenfelei, de mint kontrasztanyag is a sajátosan ázsiai teológiai metodológia kimutatásához.

Az alapvető dimenzió, amelyben a korai keresztény gondolkodást vizsgálom, s amely egyúttal az általam elemzett *corpust* szintúgy jellemzően határolja körül, az a teológiai nyelvnek, a kifejtés szabályainak és eszközeinek kérdése. Ez a korábbi kutatásban főleg az alexandriaiak¹³ és Tertullianus¹⁴ kapcsán kapott figyelmet. Elsősorban az alexandriai

⁹ Ld. pl. John HICK, *Evil and the God of Love* (New York: Macmillan, 2010 [1966¹]) 201–40; 253–61 *et passim*.

¹⁰ Günther Zuntz, „A Piece of Early Christian Rhetoric in the New Testament Manuscript 1739” *Journal of Theological Studies* 47 (1946), 69–74.

¹¹ Pierre NAUTIN, *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton dans les florilèges dogmatiques et chez historiens modernes* (Patristica I Paris: Cerf, 1953).

¹² Hippolyte DELEHAYE, S. J., *Les legendes hagiographiques* (Bruxelles, 19062), 125; 142.

¹³ Ld. pl. SOMOS Róbert, *Logic and Argumentation in Origen* (Adamantiana 7, Münster: Aschendorff Verlag, 2015); magyarul: *Logika és érvelés Órigenész műveiben* (Budapest: Kairosz, 2011).

keresztény gondolkodókra, de tágabb értelemben a filozófiai háttérrel rendelkező kortárs apologétákra is jellemző az igény a különböző szinteken szisztematikus, illetve argumentált racionális kifejtésre. Ugyanakkor a ráció iránti – Parmenidészt, Arisztotelészt és a Sztoát jellemző – feltétlen bizalommal ellentétben már a platóni gondolkodásnak lételeme, hogy egyszerre igenli és igényli a szofistákkal szemben a logikailag korrekt racionális érvelést, s figyelmeztet ugyanakkor ennek hatáira, következésképpen teret adva a költői eszközöknek, éppen a megismerés és lét végső okainak és céljának felfejtése területén.¹⁵ Létezett elsősorban a kis-ázsiai gyökerű korai keresztény gondolkodók körében is egy olyan törekvés, mely az ellentmondás-mentesség elvére építő szisztematizáló megközelítés helyett/mellett a paradoxonok, a szimbolikus kifejezőmód és a metaforák költői eszközeit hatékonyabbnak, de legalábbis nélkülözhetetlennek tartotta.¹⁶ Közülük némelyek későbbi háttérbe szorulásának egyik oka éppen az volt, hogy a modern kutatás korában jellemzően etalonnak tekintett szisztematikus igény hiányzott belőlük.

Az általuk választott kifejezőmód azon a hellén retorikai és sémi poétikai tradíción is alapult, melyet e szerzők örökölték.¹⁷ Ugyanakkor az „ázsiai” retorikai hagyomány nem az egyetlen hangszer volt, melyen játszani tudtak, hiszen Melitón is például *Apológiája* töredékeiben az attikai stílus és a szigorú érvelés mesterének bizonyul. Annak hátterében, hogy a teológia költészetként való művelését – mely kifejezéssel S. Brock a későbbi Szír Szt. Efrém munkásságát jellemzi¹⁸ – előnyben részesítették, az állt, hogy a választott kifejezőtechnikák számukra nem maradtak pusztán retorikai-poétikai eszközök, hanem használatuk abból a meggyőződésből fakadt, hogy a keresztény *mystérion* leginkább ezek segítségével fejezhető ki adekvát módon. A misztérium gyökere és tárgya nem más, mint Krisztus, a megtestesült Isten, emberi és isteni, paradoxon *per se*.

Ez az antiintellektualista, de nem antiracionális álláspont összhangban van teológiai antropológiájukkal. Érdemesnek bizonyult tehát ez utóbbi dimenziót is kiemelni, hiszen a

¹⁴ Vö. pl. Robert H. AYERS, *Language, Logic, and Reason in the Church Fathers: A Study of Tertullian, Augustine, and Aquinas* (Altertumswissenschaftliche Texte und Studien volume 6, Hildesheim: Georg Olms, 1979), ill. Bernard WILLIAMS, „Tertullian's Paradox” in *New essays in philosophical theology* ed. by A. Flew and A. MacIntyre (London, S.C.M. Press: 1955; repr. New York: Macmillan, 1964) 187–211

¹⁵ Ld. különösen Platón, *Phaidón* 85cd; 90–91a; 107ab.

¹⁶ Ebben az összefüggésben Tertullianusról és a vele kapcsolatos közhelyes félreértésekről: Eric OSBORN, „The Paradox: Credible Because Inept” in *Tertullian: First Theologian of the West* (Cambridge: UP, 1997) c. 3. pp. 48–64.

¹⁷ E.g. Phil J. BOWEN, „The Structure and Function of Paradox in the Hymns of Ephrem the Syrian,” *Ekklesiastikos Pharos* 68 (1990–1): 50–62; *id.* „Antithesis and Argument in the Hymns of Ephrem the Syrian.” *Hervormde Theologiese Studies* 44 (1988): 581–95

¹⁸ Sebastian BROCK, *The Luminous Eye: The Spiritual World Vision of Saint Ephrem* (Cistercian Studies 124, Kalamazoo, Michigan: Cistercian Publications, 1992) 40–66; *id.*, „Theology Through Poetry” *Studies in Syriac Spirituality* (Bangalore: Dharmaram, 2008²) 14–30.

vizsgálendő korai keresztény tradíció jól látható megkülönböztető jegyének bizonyul. A kulcskérdés ebből a szempontból a Ter 1,26–7 értelmezése. Mit jelent az, hogy az ember Isten képmása? Az alexandriai válasz az, hogy az ember isteni gyökere intellektusában keresendő, s ebben áll egyszersmind eredeti és igazi mivolta. Az ázsiai hagyomány¹⁹ alulreprezentáltságát a kutatásban jól mutatja, hogy a patrisztikus képmás-fogalom értelmezését tekintve alapműnek számító tanulmányában G. Ladner azt írhatta, hogy az imént említett értelmezés mindösszesen két kivételtől (Irenaeus és Methodiosz) eltekintve egyöntetű az egyházatyáknál.²⁰ A valóság azonban az, hogy a kezdetektől erőteljesen – és hosszú távon egyre erőteljesebben – jelen van egy ezzel szembenálló értelmezés, mely az embert testi-lelki egészében mint hatalommal rendelkező vagy mint autonóm, szabad lényt tartja Isten képmásának. Jól látszik ez a kérdéses ószövetségi helyhez fűzött katénákban.²¹

Az alapkérdés felvázolása után az két vizsgált szerző kutatástörténetét tekintem át főbb vonalaiban. Melitótól 1932-ig néhány görög és szír töredéken, valamint egy címlistán kívül semmit sem ismertünk. Ekkor került elő a *Peri Pascha* szövegének jelentős része egy papiruszon, amit aztán számos más szövegtanú felfedezése követett: 1958-tól több jelentős kopt töredék, 1960-ban egy latin átdolgozás Ágoston és Nagy Szt. Leo neve alatt, 1960-ban egy jobb állapotú korai görög papirusz, majd 1967-ben a homília első része Antiokhiai Meletiosz neve alatt grúzul, és végül 1971-ben a második fele Aranyszájú Szt. János neve alatt.²² A homília továbbá tartalmazta a korábban egyedül ismert, a VI. századi névtelen edesszai florilégiumban²³ megőrzött szír töredékeket, továbbá egy másik antológiában Alexandriai Alexandrosz neve alatt megőrzött szír idézetet.²⁴ Ez a jelentős felfedezés elhomályosította a többi forrást, pedig közben előkerült egy másik fontos, Melitón-szöveg

¹⁹ Irenaeusról magyarul e vonatkozásban ld. HEIDL György, „Irenaeus és a test teológiája” *Vigilia* 78/11 (2013) 812–9.

²⁰ Gerhart B. LADNER, 'The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy', *Dumbarton Oaks Papers*, 7 (1953), 1–34. 10–11 a 45–47. jegyzetekkel.

²¹ Françoise PETIT, ed., *Catenae graecae in Genesim et in Exodum II Collectio coisliana in Genesim* (CCSG 15 (Turnhout: Brepols, 1986) ## 60–74 pp. 57–79.

²² Stuart G. HALL, *Melito of Sardis, On Pascha and Fragments* (Oxford: Oxford University Press, 1991). xvii–xix.

²³ BM 12,156 fol. 77a; a florilegium kiadása: Ignaz RUCKER, 'Das Florilegium Edessenum', *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Abteilung*, 1933./5; egy további apró töredék egy VIII. századi miafizita szír florilégiumban: BM 12,155 fol. 34a: William CURETON, *Spicilegium Syriacum* (London: [n.pub.], 1855). p. 3.

²⁴ J-B. PITRA, ed., *Analecta sacra spicilegio solesmensi parata* IV (Paris, 1883) 199 [433]: Alexandria Alexandrosz fr. 5: MS BM Add. 12154 (s. viii–ix) fol. 13v.

gyakorlatilag egésze, mégpedig pontosan a témánkat érintő kulcsszöveg. A felfedezés állomásai a következők voltak:²⁵

(1) W. Cureton 1855-ben kiadta a *Test és lélek* (*`al naphšó w-phagró*) c. műnek [fr.] az említett edesszai florilégiumban²⁶ idézett két töredékét a²⁷

(2) J. M. Cotterill 1884-ben felfedezte,²⁸ hogy a töredék részét képezi egy Alexandriai Alexandrosz neve alatt két kódexben szíriul fennmaradt *Test és lélek és Urunk szenvedése*, illetve *A test, a lélek és a megtestesülés* c. homíliának [Alex.], továbbá az egyik kéziratban egy ehhez fűzött függeléknek [add.].²⁹ Az utóbbi megjelenik az edesszai florilégiumban is *A megtestesülés* címen.³⁰ Ez valójában a korábban ismert töredék(ek) teljesebb változata, független olvasatokkal, és bevezetőjében néhány glosszával. A teljes homíliában szintén megtalálhatók a 13. töredék és a függelék sorai, de nem mind. Ugyanakkor az ebben található anyag nagy részének melitóni eredete a később előkerült új forrásokból megerősítést nyert.

(3) E. A. Wallis Budge 1910-ben felfedezte, hogy a BM oriental 5001 VII. századi kopt homiliarumban a Nagy Szt. Atanáz neve alatt közölt egyik szöveg [AthC]³¹ az Alexandrosz-homília közeli rokona (komolyabb vizsgálat és a Melitón-probléma ismerete

²⁵ Valamivel részletesebben (illetve más részleteket kiemelve) rekapitulálja a történetet D. BUMAZHNOV (ld. 3. j.) 25–34.

²⁶ I. RUCKER, „Das Florilegium Edessenum” (ld. 23. j.) 12–4.

²⁷ W. CURETON (ld. 23. j.) ⲁ–ⲓ; megismételve: J. B. PITRA, *Spicilegium Solesmense* II (Paris, 1855) 56–7; Io. Car. Th. de OTTO, *Corpus apologetarum christianorum saeculi secundi* IX (Jena, 1872) 497.

²⁸ J. M. COTTERILL, 'Appendix A', in *Modern Criticism and Clement's Epistles to Virgins: Their Greek Version Newly Discovered in Antiochus Palaestinensis with an appendix containing newly found versions of fragments attributed to Melito* (Edinburgh: T&T Clark, 1884) 107–14. Vö. G. KRUEGER, 'Melito von Sardes oder Alexander von Alexandrien?', *Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie*, 31 (1888) 434–48. (Adolf HARNACK, 'Melito und seine Schriften', in *Die Überlieferung der griechischen Apologeten des 2. Jahrhunderts in der alten Kirche und in Mittelalter* (Leipzig: Hinrich's, 1883) 240–78.; 256sq. még úgy tűnik, nem tud róla, de ld. Adolf HARNACK, *Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius* (Leipzig: Hinrichs, 1893) 1 (*Die Überlieferung und der Bestand*) 251–2.

²⁹ Ez a Vat. Syr. 368, egy eredetileg 60, ma 51 homíliát tartalmazó szír gyűjtemény, többek közt a kappadókai atyáknak és Konstantinápoly neves püspökeinek műveivel. A fenti homíliát kiadta Angelo Mai, *Patrum Nova Bibliotheca* (Roma: [n.pub.], 1844), II. 531–9; a függelék uo. 539–40 (sajthibákkal megismételve: PG 18,583–604, és a függelék uo. 604–8). A kódexről ld. J.-M. SAUGET, „Deux homélieares syriaques du Vatican” *Orientalia Christiana Periodica* 27 (1961) 389–95; 402–13. A homíliát a másik kódex, a BL add. 17,192 foll. 278a–282a alapján kiadta E. A. WALLIS BUDGE, *Coptic Homilies in the Dialect of Upper Egypt Edited from the Papyrus Codex Oriental 5001 in the British Museum* (London: The British Museum, 1910). 407–15 (angol fordítás: 417–24). A vegyes – főleg monasztikus (Evagriosz, Apameiai János, Márk, Antiokhiai Izsák, Epihaniosz élete, Ignác-levelek stb.) – tartalmú kódexet a ix. században írták: W. Wright, *Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum Acquired Since the Year 1838* (London, 1871), II. 778–81. Az utóbbi kódex többnyire jobb, de olykor a vatikáni a teljesebb (kritikai kiadás található G. WURST publikálatlan disszertációjában: ld. D. BUMAZHNOV (ld. 3. j.) 32.

³⁰ I. RUCKER, 'Das Florilegium Edessenum', (ld. 22. j.) 74–8; korábban Joannes Baptista Card. PITRA, *Analecta Sacra Spicilegio Solesmensi parata* IV (Paris, 1883) 197–8 (latinul: 432). A kódex előtte (foll. 70–71v) Alexandriai Alexandrosz enciklikáját idézi, néhány foliaval alább Melitón *Peri Paschaját* (77r).

³¹ Ld. E. A. WALLIS BUDGE (ld. 29. j.) 115–32 (angolul: 258–75); a kódex datálásáról uo. xx; újabb angol fordítása: Anthony ALCOCK https://www.academia.edu/5005228/Homily_on_Soul_and_Body [2015-09-12]; német fordítás: D. BUMAZHNOV (ld. 3. j.) 110–24.

nélkül azt a képtelen hipotézist vetette fel, hogy a szír szöveg az alaposan átdolgozott kopt verzióból készült kivonat).³²

(4) Mintegy száz évvel Cureton és tíz évvel a *Peri Pascha* megtalálása után, P. Nautin felfedezte, hogy a fenti töredékek görögül olvashatók egy homíliában. Ezt három olyan kézirat alapján ki is adta, melyek azt Epiphanosznak tulajdonítják,³³ a további ismeretes öt kódex azonban Aranyszájú Szt. János neve alatt hozza [**Ep/Chrys**]. Konklúziója azonban, hogy a pszeudo-epiphanoszi az eredeti (de nem melitóni) szöveg, és a töredékek ebből származnak, azóta többszörösen is falsnak bizonyult.³⁴

(5) M. Richard (1972)³⁵ megtalálta a töredék egy részét az Aranyszájú Szt. Jánosnak feltehetően tévesen tulajdonított Mennybemenetel-homíliában [**A**].³⁶ Néhány – köztük pár Melitón 15. töredékével közös – sor felbukkan aztán egy szintén Aranyszájú neve alatt fennmaradt imádságban [**D**].³⁷

(6) Végül a sokoldalú orientalista M. v. Esbroeck 1972-ben felfedezett egy Atanáznak tulajdonított, *A kereszt igazsága* c. (hiányos) szöveget egy X. századi grúz homiliarumban [**AthG**], mely az eddig említett szövegtanúkkal külön-külön és együtt is összességében a legtöbb párhuzamot hozza, s melyet ő ez alapján a melitóni szöveg legpontosabb tanújának tartott.³⁸

Az utolsó jelentős felfedezések azonban kiaknázatlan maradtak: O. Perler kiadása a *Sources Chrétiennes*ben ugyanis hat évvel megelőzte,³⁹ St. G. Hall pedig a *PP*-ra koncentrálna csak függelékként illesztette a töredékekhez az Esbroeck által felfedezett grúz homíliát, angol fordításban, anélkül, hogy a végső konklúziót levonta volna.⁴⁰

Tito Orlandi, aki 1972 óta egyedül jelentetett meg a kérdéssel foglalkozó publikációt, néhány apró megfigyelést fűzve a homília olasz fordításához, amellet érvelt, hogy az

³² Uo. xlv.

³³ P. NAUTIN (ld. 11. j.) 155–9.

³⁴ Othmar PERLER, 'Recherches sur le Peri Pascha de Méliton', *Recherches de science religieuse*, 51 (1963) 407–21; W. SCHNEEMELCHER, 'Der Sermo "De anima et corpore" ein Werk Alexanders von Alexandrien?', in *Festschrift für Günther Dehn* (Neukirchen, 1957) 119–43. E két egymástól független publikációhoz nem fértem hozzá, közös konklúziójukat az azt további érvekkel megerősítő v. Esbroeck alapján hivatkozom: Michel VAN ESBROECK, 'Nouveaux fragments de Méliton de Sardes dans une homélie géorgienne sur la croix', *Analecta Bollandiana*, 90 (1972) 63–99, 68; vö. D. BUMAZHNOV (ld. 3. j.) 29.

³⁵ Marcel RICHARD, 'Témoins grecs des fragments XIII et XV de Méliton de Sardes', *Le Muséon*, 85 (1972) 309–36.

³⁶ Ps-Chrysomus, *In ascensionem sermo* 3 CPG 4533 (örmény, arab és ószláv fordításban is fennmaradt) PG 52,797–800.

³⁷ Ed. RICHARD (ld. 35. j.) 313–321; bár ő csak Melitón 15. töredékéhez használja.

³⁸ Ed. M. VAN ESBROECK, (ld. 34. j.) 72–89 (latin fordítással).

³⁹ Meliton de Sardes, *Sur la Paque et fragments*, ed. by Othmar PERLER, SC 123 vols (Paris: Cerf, 1963).

⁴⁰ St. HALL (22. j.) xxxv–viii; 86–96 – azonban a lábjegyzetekben a legtöbb párhuzamot hozza.

alexandroszi prédikáció első része is Melitón írásán alapul.⁴¹ Ezt a meggyőződést – igaz, az Orlandiétól eltérő indokok miatt – magam is osztom. A kutatás nyilvános története itt lényegében meg is szakadt. Maradt tehát az óriások vállán állva a kép teljessé tételének feladata: ennek felvázolására vállalkozom az alábbiakban. Mint tudomásomra jutott, egy publikálatlan disszertáció már érdemben vállalkozott a végkövetkeztetések levonásának és a mű rekonstruálásának feladatára, jóllehet a részleteket (ami a *stemmát*, a különböző források megbízhatóságát illeti) tekintve a disszertációmban közöltektől gyökeresen eltérő eredménnyel.⁴²

Hippolütosz Nikaia után Római Kelemen, Irenaeus és Jusztin mártír mellett az egyik legmegkérdőjelezhetetlenebb teológiai autoritásnak számított, a kánonjog területén pedig csak Kelemen szállhatott versenybe vele. Ennek következtében aztán az ő neve alatt is gomba módra szaporodtak különböző pseudepigraphonok – miközben hiteles munkáira (és azok megőrzésére) egyre kevesebb figyelem irányult. A helyzetet tovább rontotta, hogy hozzávetőleg 1551-ben Rómában, talán a via Tiburtina és a via Noementana közt, P. Ligorio felfedezett egy szobortöredéket, melynek talapzatán feliratok voltak olvashatóak: egy húsvét-naptár és láthatólag egy katalógus.⁴³ Ennek alapján Ligorio Euszebiosz *Egyháztörténetének* és Jeromos jelentős részben ezen alapuló ókeresztény írókatalógusának (*De viris illustribus*) felhasználásával a szobrot Hippolütosz portusi mártíréként azonosította, és ennek megfelelően rekonstruáltatta. Hippolütosz mártírt a *Depositio Martyrum* szerint valóban a Via Tiburtinánál helyezték nyugalomra. A XIX. sz. közepén de Rossi fel is fedezte a kultuszközpontot. Épp ebben az időben került elő a *Refutatio omnium haeresium* IV–X. könyve. Bár a kézirat Órigenész neve alatt hozta a művet, az ő szerzősége kizárható volt. Mivel pedig a szöveg Kallisztosz püspökségére (kb. 217–20) datálja magát⁴⁴ és jelentős írói teljesítményt takar, kizárásos alapon hamarosan Hippolütosznak tulajdonították. A feltételezés olyan izgalmasnak bizonyult az I. Vatikáni Zsinatot megelőző és követő években (a nagytekintélyű mártíró és a

⁴¹ Tito ORLANDI, „La tradizione di Melitone in Egitto e l'omelia *De anima et corpore*” *Augustinianum* 37 (1997) 37–50.

⁴² G. WURST téziseit ld. D. BUMAZHNOV (ld. 3. j.) 32–4; német rekonstrukcióját teljes egészében uo. 125–34.

⁴³ A felfedezés történetéről, a beszámoló hitelességét és a lelet értelmezését illető vitákról ld. Allen BRENT, *Hippolytus and the Roman Church in the Third Century: Communities in Tension Before the Emergence of a Monarch-bishop* (Vigiliae Christianae Supplements, Leiden: Brill, 1995) 3–367 (a 115. oldaltól a katalógusról), kül. 3–50; vö. újabban Emanuele CASTELLI, „La Chiesa, la cattedra, il rotolo. L'identità della statua di sant'Ippolito alla luce del Pastore di Erma”, *Augustinianum* 48 (2008) 305–322; és *id.*, „Le due statue di sant'Ippolito” *Vetera Christianorum* 43 (2006) 201–13.

⁴⁴ A vitáról, hogy vajon Kallisztosz életében, vagy nem sokkal utána született-e a mű ld. András HANDL, „Bishop Callistus I. of Rome (217?–222?): A Martyr or a Confessor?” *Zeitschrift für Antike und Christentum* 18 (2014) 390–419, 401–2 (ő az utóbbi lehetőség mellett érvel).

római pápa dogmatikai vitája, mely az előbbi győzelmével végződött), hogy ettől kezdve lemoshatatlanul tapadt az előkerült munkához. Ebben pedig a szerző további munkáira is hivatkozik, melyeket egyéb állnév alatt töredékesen, illetve rekonstruálva megtalálni véltek, majd egyéb korabeli töredékeket is neki tulajdonítottak, így a Hippolütosz-dosszié szép lassan kiscsömör módjára dagadt, lenyelve Pszeudo-Órigenész, Pszeudo-Josephus, Gaius munkáit éppúgy, mint az anonim *Contra Artemonemet*, vagy a Diognétosz-levelet. A XIX. sz. közepétől fordultatos intellektuális biográfia kerekedett ki az Euszebiosz utáni fiktív utalások alapján. Hippolütoszból ellenpápa (vagy éppen Portus/Ostia püspöke) lett, aki aztán a szardíniai bányákban mártírhalála előtt kibékült Kallisztosz utódjával. Az első felvetés után pár évvel már három vaskos monográfiát szenteltek a teológiatörténeti kalandregénynek: a radikális protestáns poliglott diplomata és történész, az egykori vatikáni porosz követ, majd angliai egyházügyi megbízott, Christian Karl Josias Bunsen⁴⁵ (1791–1860), a müncheni katolikus – majd később ókatolikus – teológusprofesszor Joseph Ignaz von Döllinger⁴⁶ (1799–1890), a westminsteri kanonok és cambridge-i professzor, későbbi lincolni anglikán püspök Christopher Wordsworth⁴⁷ (1807–85) – hogy csak a legnevesebbeket említsem. Mindegyik mű több fordításban és számos új kiadásban jelent meg. A mítosznak ugyanis különös jelentőséget kölcsönöztek az anglo-katolikus mozgalom, majd az I. vatikáni zsinat előzményei, akárcsak a vele szemben kibontakozó ellenállás.

A XIX. század végén és a XX. század első felében azután Hippolütosz korábbi töredékei mellett nemcsak újabbak kerültek elő, hanem néhány ténylegesen hiteles és teljes hippolütoszi írás is, részben görög eredetiben, részben örmény, grúz, illetve ószláv fordításokban. E kommentárok nyomán ideje volt a kérdést újra megvizsgálni. Míg néhány kutató az 1980-as évekig kitartott az egységes corpus mellett,⁴⁸ addig a II. világháborútól egyre erősödtek a kételyek. Az úttörő P. Nautin megkülönböztetett egy római szerzőt (Iószéposz) és egy keleti kommentátort (Hippolütosz),⁴⁹ majd olasz kutatók M. Simonetti

⁴⁵ Christian Charles Josias BUNSEN, *Hippolytus and His Age: The Beginnings and Prospects of Christianity* (London: Longmans, 1854²); a német verzió első kiadása: *Hippolytus und seine Zeit: Anfänge und Aussichten des Christenthums und der Menschheit* (Leipzig: Brockhaus, 1852).

⁴⁶ J. DÖLLINGER, *Hippolytus und Kallistus: die Römische Kirche in der ersten Hälfte der dritten Jahrhunderts* (Regensburg, 1853); angolul: *Hippolytus and Callistus: The Church of Rome in the First Half of the Third Century, with Special Reference to the Writings of Bunsen, Wordsworth, Baur, and Gieseler*, translated, with introduction, notes, and appendices, by Alfred Plummer (Edinburgh: T. and T. Clark, 1876.)

⁴⁷ Chr. WORDSWORTH, *Hippolytus and the Church of Rome* (London: Rivingtons, 1853; 2. revised ed. 1880).

⁴⁸ Még ma is akad néhány utolsó mohikán: ld. Winrich LÖHR, „The Continuing Construction of Heresy: Hippolyt's [sic] Refutatio in Context”, in G. Aragione – E. Norelli, eds., *Des évêques, des écoles et les hérétiques. Actes du colloque international sur la "Réfutation de toutes les hérésies," Genève, 13–14 juin 2008*. Lausanne : Éditions du Zèbre, 2011) 25–42; 25–6.

⁴⁹ Pierre NAUTIN, *Hippolyte et Josippe* (Études et Textes pour l'Histoire du Dogme de la Trinité, 1 Paris: CERF, 1947).

vezetésével (legalább) két Hippolütosz nevű író (Rómából és Keletről).⁵⁰ Közben a szoborról kiderült, hogy olyannyira nem ábrázolhatta Hippolütoszt, hogy eredetileg nőalak volt.⁵¹

A közelmúltban A. Brent nyitott új fejezetet a kutatás történetében, kimutatva az újabb kutatások nyomán az „ellenpápa” fogalmának tökéletesen anakronisztikus voltát a III. század elején, és egyúttal amellet érvelve, hogy a *Refutatio* név szerint ismeretlen szerzője egy kis-ázsiai kötődésű római közösség vezetője volt (mint *presbyter-episkopos*), míg Hippolütosz az ő utóda, aki alatt a közösség kibékült a monarchiánus egyházszervezeti rendszert építő (és monarchiánus teológiára hajlamos)⁵² péteri-kelemenai közösséggel.⁵³ Ezzel egyedülálló módon sikerült a két *corpus* (a hippolütoszi művek, illetve a *Refutatio* és hozzá kapcsolódó írások) különbségére és kapcsolódási pontjaira egyszerre magyarázatot adnia (azt feltételezve, hogy a szobor katalógusa a közösség mindkét szerzőjének tartalmazza műveit). Ugyanakkor, mint azt kimutatom, a történet brenti rekonstrukciója kronológiai nehézségekbe ütközik.⁵⁴ J. A. Cerrato Brenttel szemben megerősítette azt a feltételezést, hogy a kommentárok és eszkatológiai művek szerzője, Hippolütosz a keleti (kis-ázsiai) hagyományokhoz kötődik, s ebből azt a következtetést vonta le, hogy ott is működött. A Rómához kapcsolódó szövegek (így a *Refutatio*) szerzőségét nem firtatja. Ezzel a logikával azonban akár azt is bizonyíthatnánk, hogy Lyoni Irenaeus Keleten élt és működött. A legfrissebb monográfia – Y. Smith tollából – az *Énekek éneke* kommentárjára koncentrál, és a feltárt liturgikus utalások alapján arra a következtetésre jut, hogy a szerző „keleti teológiai és liturgikus örökségét nyugati környezetéhez igazítja”.⁵⁵ Valójában, mint vizsgálataim mutatják, e három utóbbi megközelítés – különösen ha az előbbi kettő egyoldalúságaitól eltekintünk – konvergál egy kis-ázsiai eredetű, de karrierjének egy pontján Rómába kerülő és az ottani kis-ázsiai kötődésű

⁵⁰ V. LOI, „L'identità letteraria di Ippolito di Roma” in *Ricerche su Ippolito* (Studia Ephemeridis Augustinianum 13, Roma: Institutum Patristicum «Augustinianum» 1977) 84–8; M. SIMONETTI, „A modo di conclusione: una ipotesi di lavoro” *ibid.* 151–6, 154–6.

⁵¹ M. GARDUCCI, „La statua di « Sant'Ippolito »” *ibid.* 17–30.

⁵² Allen BRENT, „The *Elenchos* and the identification of Christian communities in second – early third century Rome” in G. Aragione – E. Norelli, eds., *Des évêques* (ld. 48. j.) 275–314, 294.

⁵³ Allen BRENT, *Hippolytus* (ld. 43. j.); *id.*, „Was Hippolytus a Schismatic?” *Vigiliae Christianae* 49.3 (1995) 215–244, és legutóbb *id.*, „The *Elenchos* and the identification of Christian communities in second – early third century Rome” in G. Aragione – E. Norelli, (eds), *Des évêques* (ld. 48. j.) 275–314. Konceptiójának fő elemeit elfogadja Alistair STEWART, ed., *Hippolytus, On the Apostolic Tradition* (Popular Patristics Series. Crestwood, N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press, 2001.)

⁵⁴ Vö. a legalaposabb recenziót Brent könyvéről M. SIMONETTItől, aki többek közt – helyesen, mint látni fogjuk – amellet érvel, hogy Hippolütosznak a kérdésben központ szerepet játszó műve, a *CHN* korábbi, mint a *Refutatio*: „Una nuova proposta su Ippolito,” *Augustinianum* 36 (1996) 13–46.

⁵⁵ Yancy SMITH, *The Mystery of Anointing: Hippolytus' Commentary on the Song of Songs in Social and Critical Contexts: Texts, Translations, and Comprehensive Study* (Gorgias Studies in Early Christianity and Patristics 62, Piscataway, NJ: Gorgias, 2015) 40; 68–80; a *corpus* egészére ugyanakkor nem kíván következtetéseket levonni: uo. xxvi.

közösség megbecsült tagjává váló, közössége révén pedig a *Refutatio* későbbi szerzőjével is érintkezési pontokat mutató író irányába.⁵⁶

Hippolütosz a keresztény tanítás története szempontjából kiemelkedő gondolkodói tevékenységének átfogó felmérésével a mai napig adós maradt a kutatás. Ennek több oka van, de a legfőbb az a sötét árnyék, melyet a *Refutatiót* Hippolütosznak tulajdonító légből kapott hipotézis vetett rá a XIX. század közepe óta. E hosszú napfogyatkozás nemcsak a patrisztikai kutatások virágkorán húzódott végig teljes egészében, de árnyéka még napjainkra is rávetül. Mint láttuk, kutatók sorát bővölte el – sőt meg – a felvetés, hogy a *Refutatio* szerzője, aki komoly teológiai, ekkleziológiai és egyházfegyelmi konfliktusba keveredett Kallisztosz római püspökkel, nem más, mint az egyik legnagyobb tekintélyű Nikaia-előtti keresztény szerző és egyúttal mártír, Hippolütosz. Ez a tudományos legenda többféle módon akadályozta Hippolütosz teológiájának megértését. Először is, a *Refutatio* szerzőjének vitái minden figyelmet magukra vontak, ahogy ez látható a máig egyetlen kifejezetten Hippolütosz teológiájának szentelt monográfia, Alès 1906-os munkája esetében is, melynek 80%-át gyakorlatilag teljesen a *Refutatio*nak szenteli, s a maradéknak is csak egy részében fordít figyelmet Hippolütosz hiteles munkáira, és ott is jószerivel csak az exegézisre, az eszkatológiára, valamint a szakramentológiára tér ki.⁵⁷ Ekkor még az akkoriban feltárt jelentős művek friss felfedezésnek számítottak (*BenIsJac*; *BenMos*; *DG*; *inCC*), ezeket csak N. Bonwetschnek orosz közvetítésével grúzból készült német fordítása alapján ismerte. Ez utóbbi szerző az első három mű fordításának közlése apropóján maga is röviden áttekintette Hippolütosz teológiáját, egyedülállóan a hitelesen hippolütoszi anyagra összpontosítva.⁵⁸ A *Refutatio* felfedezése okozta tematizációnak annyiban még Brent monográfiája is örököse maradt, hogy lényegében Pseudorigenes mellett Hippolütosztól csak a *Syntagma* egy töredékére, a *Noétosz ellenre* fordít figyelmet.⁵⁹

II. A doktori műben tárgyalt kérdéskörök forrásai, a feldolgozásuk során használt módszerek

A nevezett szerzők a magyar kutatásban alig kaptak figyelmet, de jelentős a nemzetközi deficit is. Melitón és Hippolütosz esetében, mint fentebb jeleztem, a források

⁵⁶ A tényállás hasonló korábbi rekonstrukcióihoz ld. J.A. CERRATO, *Cerrato, J.A., Hippolytus Between East and West* (Oxford: University Press, 2001) 114–5.

⁵⁷ Adhémar D'ALÈS, *La théologie de saint Hippolyte* (Paris: Beauchesne, 1906) 118–34 (exegézis); (135–145 teológia és filozófia a *Refutatio*ban és a *Contra Artemonem*ben); a szentségek (145–49 Hippolütosz és Pseudorigenes alapján); eszkatológia (179–206 Hippolütosz és Pseudo-Josephus alapján).

⁵⁸ Nath. BONWETSCH, tr. intr., *Drei georgisch erhaltene Schriften von Hippolytus* (TU 26/1a, 1904) viii–xiv.

⁵⁹ A. BRENT, *Hippolytus* (ld. 43. j.)180–3 (kiegészítve a Dániel kommentárral, és a CA-val: uo. 181).

teljes feltárása is váratott magára. Mindkét szerző esetében e probléma összefügg Irenaeus töredékeinek kérdésével is (3.1.4. és 2.3. fejezetek). Ami a hazai visszhangot illeti, míg Melitontól a görög nyelven megőrzött töredékei olvashatóak magyarul, a szír források csak töredékesen, nem a forrásnyelvből készült és félreértett fordításokban. Hippolütosztól viszont egy általam fordított értekezésén túl⁶⁰ semmi nem jelent meg.⁶¹

Az első feladat tehát, melyet el kellett végezni, a szövegforrások teljes feltárása, ugyanis a korábbi kutatók jelentős eredményei mellett is még alapvető hiányosságok maradtak. Ezek kettős természetűek: egyrészt a szövegek és töredékek hitelességének kérdését kellett szövegkritikai eszközökkel tisztázni (egy-egy corpus és a tágabb kortárs kontextus belső összefüggéseinek figyelembevételével), másrészt töredékes, illetve indirekt hagyomány(ok) által megőrzött szövegeket kellett rekonstruálni. Ez volt munkám „technikai” része.

Ami pedig az elméleti alapvetést és a forrásokhoz intézett kérdés megfogalmazását illeti, ez az első, bevezető fejezet tárgya: mit jelentett az ókeresztény korban a teológia mint szó és mint vállalkozás? A szó- és fogalomtörténet célja a modern – a második évezred latin világában gyökerező – fogalom és az Istenről való beszéd korábbi felfogása közti különbségek világos kimutatása, valamint az utóbbi módzatainak s azok kölcsönös viszonyainak egy, az eddigieknél teljesebb feltárása volt. A következő feladat a két vizsgált szerző szorosabb kontextusának, a harmadik századforduló ortodox és heterodox szerzőinek a kérdésfelvetés szempontjából való áttekintése volt, az antik filozófiai háttér feltárásával (2. fejezet). A történeti szempont mellett szem előtt tartottam a tágabb értelemben vett mai metateológiai kérdéseket is.⁶²

Az értekezés Hippolütosz esetében teológiájának általános jellemzésére is eddig példátlan kísérletet tesz (5. fejezet). Figyelemre méltó, hogy a teológiájára – és metateológiájára – vonatkozó kérdések kölcsönös módon függenek össze a filológiai problémákkal. Ez azonban nem vezet körkörös érveléshez: az egyéb eszközökkel megállapítható terjedelmű hiteles *corpus* ad lehetőséget vállalkozásának jellemzésére, ez utóbbi azonban meglepő egységessége és következetessége okán megerősíti a filológiai

⁶⁰ In BUGÁR M. István, *Szabadság, szeretet, személy: az ókeresztény teológia antropológiai vetülete* (Catena monográfiák 15, Budapest: Kairosz, 2013) 205–24.

⁶¹ A tévesen Hippolytosznak tulajdonított *Refutatio omnium haeresium* egy részlete megjelent viszont ADAMIK Tamás fordításában: *Vallástudományi Szemle* 1/2 (2005) 72–87.

⁶² Ehhez ld. Ld. Robert H. AYERS, *Language, Logic, and Reason in the Church Fathers: A Study of Tertullian, Augustine, and Aquinas* (Altertumswissenschaftliche Texte und Studien 6, Hildesheim: Georg Olms, 1979), "preface" és 1–6; Rico SNELLER, "Crisis in Our Speaking about God: Derrida and Barth's *Epistle to the Romans*" in Ilse Nina Bulhof, Laurens ten Kate, eds., *Flight of the Gods: Philosophical Perspectives on Negative Theology* (Nea York: Fordham University Press, 2000) 222–48.

eredményeket, világosan elkülönítve a hiteles és nem hiteles anyagot, és egyúttal lehetővé teszi lokalizációját a korabeli teológiai – és fizikai – térben.

A 3. fejezet tárgya a Melitón-dosszié. Az anyag áttekintése után az értekezés fő célkitűzésének megfelelően a szerző sajátos paradox teológiai nyelvezetét vizsgálom, illetve újonnan rekonstruált munkája alapján teológiai antropológiáját. A 3.3 alfejezet a „Melitón filozófus” neve alatt fennmaradt szír értekezés eszme- és teológiatörténeti helyét tárja fel, megvizsgálva Szardeiszi Melitónhoz való viszonyát is.

A 4. fejezet célja a hiteles hippolütoszi *corpus* kijelölése, valamint a dosszié egyéb kortárs anyagának elhatárolása, különös tekintettel a *Refutatióra*.

Ez alapján tárja fel az 5. fejezet Hippolütosz teológiai és metateológiai koncepcióját (5.2), összevetve azt kortárs teológiai ellenfeleivel (Noétosz, Theodotosz, Baszileidész és Apellész, illetve iskoláik: 5.1), valamint a *Refutatio* írójáéval (5.3).

A 6. fejezet tárgya ez utóbbi szerzőnek (6.1), Hippolütosznak (6.2) és Hippolütosz későbbi újrafeldolgozásának (6.3) eszkatológiája, azok egymáshoz való viszonya.

III. A doktori mű főbb eredményei

Ezen eszközökkel az értekezésnek sikerül mind Melitón, mind Hippolütosz esetében a hiteles *corpus* minden eddigénél teljesebb körülhatárolása. Rekonstruálja Melitónnak az eddig ismert mellett egy másik, nem kevésbé jelentős munkáját (*De corpore, anima et de incarnatione*) – részben párhuzamosan, részben koncepcionálisan eltérően G. Wurst publikálatlan disszertációjának eredményeihez képest.

Hippolütosz esetében először is a korábbiaknál teljesebb és megalapozottabb gyűjteményét készítettem el a *Syntagma*, az *Adversus Gaium* valamint a tévesen neki tulajdonított *De universo* töredékeinek a görög, latin, szír, örmény források, illetve latin/angol/német/francia közvetítő nyelvek segítségével a grúz és etióp források alapján. (A nyomtatásban megjelent munka terjedelmi okokból az eredeti szövegeket nem tartalmazza, csak magyar fordításukat, és kritikai apparátust is csak korlátozott mértékben). Egyúttal sikerült feltárni a filozófiatörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű *Philosophumenának* a fennmaradt változatoknál jobb, az eddigi kiadók (többek közt H. Diels, P. Wendland, M. Marcovich) által nem ismert kéziratát. Bár ennek fényében megfontolandó lenne a szöveg újrakiadása Marcovich kritikai szövegének amúgy is közismert használhatatlansága miatt, a kéziratom befejezésének idején megjelent a szövegnek egy józanabb, jöllehet nem kritikai

rekonstrukciója a korábbi kiadások alapján.⁶³ Egy új kiadásnak e szöveget is figyelembe kell vennie, és tekintettel arra, hogy az I. könyv kivételével új forrásanyag nem került elő, a rekonstrukciók javarészt továbbra is egyéni invención fognak alapulni, mégha talán kontroláltabb invención is, mint Marcoviché.

Másodszor, kimutattam, hogy Hippolütosz hiteles művei – és töredékei – a gondolatok, meglátások, kifejezésmódok és terminológia egy olyan hálózatát tartalmazzák, amely ezeket egy kiemelkedően egységes életműként határolja el, markánsan megkülönböztetve más kortárs, korábbi vagy éppen későbbi szerzőtől. Ehhez képest az Órigenész neve alatt fennmaradt *Refutatio omnium haeresium*, melyet sokáig Hippolütosznak tulajdonított a modern kutatás, nemcsak hogy kívül áll ezen a hálózaton, hanem sok helyen kifejezetten inkompatibilis annak elemeivel, sőt bizonyos pontokon homlokegyenest szembe megy vele. Ugyanerre az eredményre jutottam egy teljesen független vizsgálati eljárással, Hippolütosz hereziológiai munkája, a *Syntagma* és a *Refutatio* viszonyának különböző kvantitatív és kvalitatív eszközökkel történő elemzésével. Ami közös a két munkában, az az irenaeusi (és jusztinusi) anyag, ettől eltekintve a bennük közölt adatok, meglátásaik, valamint metodológiájuk is radikálisan különböző. A *Refutatio* egyszersmind későbbinek mutatkozik, mivel Hippolütosz számára ismeretlen herezisekkel egészíti ki a listát. Ezek az alakok nagyrészt az általam Pseudorigenesként hivatkozott szerző igazi ellenfelei (Kleomenész, Kallisztosz, Alkibiadész), ellentétben Hippolütosz fő vetélytársaival (Noétosz, a varga Theodotosz). Sikertült továbbá kimutatni, hogy a *Refutatio* szerzője által említett saját, korábbi, rövidebb hereziológiai munkája lényegét tekintve azonos a *Refutatio* X. könyvével, ahol „újrahasznosítja” korábbi anyagát, mely koncepcióját és az anyag terjedelmét illetően nem, csupán részletességét tekintve különbözött e későbbi, terjedelmes munkától. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy Pseudorigenes néhány izolált esetben használta Hippolütosz kézikönyvét. És bár teológiai metodológiáját tekintve a racionalista oldalon áll, bizonyos mértékig mégis adósa a jánosi tradíciónak.

Vizsgálataim pontosították, s az eddiginél széleskörűbben áttekintették „Melitón filozófus” szövegének tér-időbeli lokalizációs lehetőségeit. Egyúttal kimutattam, hogy a szerző az alexandriai típusú teológiai antropológia örököse, s talán más szálakon is kapcsolódik Alexandriához (feltehetőleg Kelemenhez). Más szempontok – elsősorban a filozófiával szemben elfoglalt álláspontja és ismeretei alapján – rámutattam, hogy

⁶³ M. David LITWA, tr., intr. notes, *Refutation of All Heresies* (Writings for the Graeco-Roman World 40, Atlanta GA: SBL Press, 2016).

Pseudorigenes is az alexandriai tradíciónak a folytatója, amellet, hogy elsősorban Irenaeusnak az adósa .

Részletesen megvizsgáltam az elemzésben általam bevezetett munka-fogalom, a „paradox teológia” eredetét, elterjedését, funkcióját és implikációit. Hippolütosz teológiájának egyedülálló elemzésével feltártam ezen egységes eszmerendszer logikáját, helyesbítettem a fogalmaival kapcsolatos félreértéseket, kibontottam annak a M. Simonetti által is megfigyelt⁶⁴ ténynek a pontos mibenlétét, hogy ő a személy-fogalom új terminusának a bevezetője, s hogy mit jelent nála a fogalom. Hippolütosz Irenaeus nyomán közvetítő az ázsiaiak poétikus és az apologéták „analitikus” hagyománya közt, ám az ő esetében a hangsúly Irenaeusszal ellentétben az előbbire esik.

Az értekezés rekonstruálja Pseudorigenes kozmológiáját a *Refutatio* és a *de universo* összevetésével, valamint komparatív módon elemzi a személyes eszkatológiát Pseudorigenesnél és Hippolütosznál. Végezetül kimutatom az eszkatológia hangsúlyváltozásainak jellemző pontjait Hippolütosz és az újrafeldolgozása közti időszakban.

Felvetem a hippolütoszi életműn belül az esetleges belső fejlődés kérdését is. Bár az eredmény jórészt negatív, mert a rendelkezésünkre álló autentikus *corpus* jobban hasonlít e tekintetben az Arisztotelészről ismert szövegegyüttesre, mint a sokkal dinamikusabb Platón-életműre. Mindazonáltal sikerült felvázolni az ismert művek tentatív datálását, s ez alapján Hippolütosz életpályájának valószínű ívét Kis-Ázsiától a római johannita közösségig. A. Brenttel szemben, M. Simonettihez hasonlóan, de tőle független megfigyelések alapján arra jutottam, hogy Hippolütosz életművének súlypontját (különösen a jelentős *Contra Noetumot*) tekintve korábbi, mint Pseudorigenes. Ami utóéletüket illeti, az utóbbi minden bizonnyal hatással volt Tertullianusra, de ettől eltekintve elszigetelt maradt. Vele ellentétben Hippolütosz Tertullianus és Novatianus általi recepcióján – és a keresztény exegézisre gyakorolt meghatározó hatásán – túl Melitónnal együtt az ázsiai tradíció kiemelkedő képviselőjeként jelentős kisugárzással bír a negyedik századra, különösen a szír világra, és végül a liturgikus költészetre.

⁶⁴ Manlio SIMONETTI, „«Persona» nel dibattito cristologico dal III al IV secolo,” *Studium* 91/4–5 (1995) 531.

IV. A doktori mű által tárgyalt kérdéskörökben a pályázó által korábban

közzétett publikációk

- 1) „*Ouszia és dűnamisz: Egy ontológiai és ismeretelméleti megkülönböztetés történetéhez.*” *Passim* 5 (2003) 35–47.
- 2) *Kozmikus teológia: Források a görög filozófia istentanához a kezdetektől a kereszténység színrelépéséig* (Budapest: Kairosz, 2005).
- 3) „*Logosz tész alétheiasz: nyelv és teológia Melitóntól Hippolütoszig*”, in Xeravits Géza & Papp Miklós (szerk.), *Az igazságról* (Budapest: Vigília, 2011) 84–116.
- 4) „Basilides Aristotelicus: misztikus teológia mitikus köntösben” *Orpheus Noster* 3/3–4 (2011) 90–105.
- 5) „Peri Theou Logos (Parler de Dieu): L’avenir de la théologie chrétienne primitive”, in Kristell Trego (eds.), *Rémi Brague: Actes du colloque organisé le 3 juin 2011 à Budapest* (Paris: Archives Karéline, 2013) 29–68.
- 6) *Szabadság, szeretet, személy: az ókeresztény teológia antropológiai vetülete* (Catena monográfiák 15, Budapest: Kairosz, 2013).
- 7) „Can theological language be logical? The case of 'Josipe' and Melito” *Studia Patristica* 65 (2013) 147–158.
- 8) „Theology on images?” *Studia Patristica* 73 (2014) 77–91.
- 9) „*Homousios tói andri*” in Sággy Marianne – D. Tóth Judit (szerk.), *Férfi és nő az ókori kereszténységben* (Studia Patrum 6 Budapest: Szent István Társulat, 2015) 91–106.
- 10) „A synergetic concept of autonomy and personhood: perspectives in Early Christian thought”, in Bujalos István, Váró Kata Anna (eds.), *Identity and Self-Respect* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015) 20–34.
- 11) „Sorshit és szabadság: Bardaicán, pszeudo-Órigenész és Órigenész asztrológiáról” in Andrejka Zoltán, Bujalos István (szerk.), *Elkülönböződések és megbékélések: Tanulmánykötet Rózsa Erzsébet 70. születésnapjára* (Nagyzerdei Almanach Könyvek 8, Debrecen: Debrecen University Press, 2016) 104–115.
- 12) „'Antropomorf' teológia, negatív teológia, paradox teológia a II–III. század kis-ázsiai és római keresztény szerzőinél” in Kendeff G. – Vassányi M. (szerk.) *Istenfogalom és istenérvek a világ filozófiai hagyományaiban* (L'Harmattan, Károli könyvek, [megjelenés alatt]).
- 13) „Melito and the Body”, *Studia Patristica* [megjelenés alatt].
- 14) „Hippolytus recast and a late Antique Dies irae” *Acta Antiqua* [megjelenés alatt].